

Ірина Мірчук

ПРОБЛЕМИ ОНТОЛОГІЇ В ТЛУМАЧЕННІ ГАВРІІЛА КОСТЕЛЬНИКА

Стаття присвячена актуальній темі української релігійної філософії – філософським поглядам о.Гавриїла Костельника. Проблема розглядається крізь призму філософських робіт Костельника. Зроблено спробу критично оцінити спадок релігійного філософа з позицій сьогодення.

Серед представників української релігійної філософії першої половини ХХ ст. і серед діячів української духовної культури постать Гавриїла Костельника виділяється насамперед неординарністю мислення, талантом, глибокою ерудицією, всебічною освітою і, поза сумнівом, філософським світосприйняттям.

Зацікавленість творчістю Гавриїла Костельника має насамперед специфічно науковий вимір, адже українська релігійна філософія ХХ ст. донині залишається малодослідженим явищем, а доробок о.Гавриїла є чи не найвагомішим у філософському аспекті. Його роздуми сягали не тільки і не стільки проблем церкви чи її стосунків із суспільством і державою, скільки осмислювали процеси загальноєвропейські, стосувалися ролі науки й наукового знання у формуванні світогляду людини, специфіки атеїзму, впливу соціалістичних ідей, філософії позитивізму тощо.

Гавриїл Костельник довгі роки був професором філософії у Львівській богословській семінарії, викладав історію філософії, створив фундаментальний підручник з цього курсу, де виклав не тільки загальновизнане трактування філософських напрямів і шкіл, а й показав своє розуміння учень та ідей найвидатніших мислителів світу. “В філософуванні треба задержати таку рівновагу духа і таку гармонію між практичною свідомістю й природою, яку задержують дослідники природи, і щойно так філософія зможе нормально розвиватися” [7, 27]. Г.Костельник вважав, що філософія повинна бути позбавлена ідеологем, надмірного суб’єктивізму, політизації, до неї слід ставитись як до наукового знання. Насамперед, це стосується його філософських праць, які були незаслужено

викреслені з контексту вітчизняної історії філософії в радянські часи з причин “ідеалізму”, оскільки Гавриїл Костельник належав до релігійних діячів, тепер же замовчуються з причини його особливого погляду на унію та через участь у Львівському соборі 1946 р.

Якщо абстрагуватися від політичної та ідеологічної заангажованості, то праці Гавриїла Костельника в галузі філософії вельми красномовно спростовують твердження про відсутність в Україні професійних філософських робіт навіть у ХХ ст. чи про відсутність чітко розробленого понятійного апарату, досконалої філософської мови. Численні філософські праці доктора філософії з європейським вишколом Г.Костельника демонструють його власні серйозні, високопрофесійні потенції з різних філософських проблем, які сягнули європейського та світового рівня. Майстерний педагог і проповідник, Гавриїл Костельник і в філософії був дохідливим і зрозумілим, справжнім професійним філософом.

Багато його праць присвячені проблемам онтології: “Світ як вічна школа”, “Поняття матерії в старинних атомістів і в нинішній фізиці”, “Границі Вселенної”, “Пізнання зовнішнього світа”, “Матерія й дух”, “Зародкова душа”, “Генеза людської душі та її природа на підставі біологічних фактів”, “Генеза жіночого й мужеського полу”, “Ordo logicus” (Логічний порядок), “Пізнання зовнішнього світа” та ін.

Релігійний філософ Гавриїл Костельник визнає створення світу Богом, проте як професор філософії він викладає своїм слухачам усі наявні вчення про походження світу, викладає безпристрасно та об’єктивно. У своїх розвідках-“відчитках”, тобто звітах, професор подає процес еволюції, поняття матерії глибоко науково, зі знанням новітніх теорій фізики, пояснює причину відмови від попереднього – анатомічного трактування цього поняття і його нове розуміння у світлі досягнень теорії гравітації та квантової механіки. Гавриїл Костельник, людина високої філософської ерудиції, бере на себе роз’яснення ситуації, яка виникла в розумінні першооснови світу у світлі найновіших наукових досягнень. Найперше, це стосувалося розуміння матерії, – пам’ятаємо, що філософи заговорили про кризу матеріалізму, зникнення матерії, адже наукові відкриття кінця

XIX – початку XX ст. (електрон, радіоактивність, теорія відносності) підринали усталене ототожнення матерії з речовиною і речовини – з атомом. Вихід із кризи був саме у визнанні невичерпності матерії.

У листопаді 1932 р. Гавриїл Костельник доповідає про “Поняття матерії в старих атомістів і в нинішній фізиці” на науковій конференції Іюгословського наукового товариства у Львові.

Роз’яснення поняття матерії Костельник починає з того, що ми пізнаємо світ “змісловим світовідчуванням, і філософія зачинає від того безпосередньо даного нам образу світа”, а “матерія має упривілейоване становище у змісловому світовідчуванні. Вона виступає як безпосередньо дана, наглядна і яскрава для зміслов” [5, 1]. Слово “змісли”, як видно із контексту, означає “відчуття”. Щоб науково пояснити, як філософи осмислювали першооснову світу – матерію, професор наводить два образи – болота й купи піску. В образі болота (желе) уявляли собі матерію Платон, Арістотель, Гоббе, а в образі піску – всі атомісти. Атоми неначе піщинки, вони є дійсна реальність, повні, незнищенні, вічні, їм притаманні первинні якості – величина, форма, розміщення, рух, спокій, вони однорідні, але різної величини. Атоміст Демокріт приписував атомам і суб’єктивні якості – колір, звук, тепло, холод тощо. Атоми рухаються, переміщуються в різних напрямках у порожнечі, яка є не-буття, ніщо. Між ними немає посередника, порожнечча не є середовищем, вона нематеріальна – підкреслює Костельник.

Грецькі атомісти, твердить професор, уявляли матерію як заповнений простір, а Арістотель виділив ще пасивний і активний принципи: первинна матерія (болото) є інертна маса до якої додається форма. Форма в розумінні Г.Костельника подібна до енергії, але вона обмежена одним тілом, на відміну від поняття енергії у новітній фізиці, що уявляється як посередник між окремими тілами. Поняття енергії, переконаний професор, увів Ньютон. Оскільки в новітній фізичній хімії переміг атомізм, то поняття енергії було необхідне. Ньютон помітив взаємне притягання тіл, отже силу, яка притягує тіла, він назвав енергією. Костельник стверджує, що кожне тіло володіє такою енергією, а від Сонця йдуть різні енергії – гравітація, світло, магнетизм, “електричність” та ін. Так Костельник

пояснює взаємодію тіл у Космосі. Однак він розуміє, що між тілами, особливо космічними, є порожнеча, отже вона *як ніщо* не може бути середовищем передачі енергії. Оскільки “новітні фізики стверджують, що енергія є станом матерії [5, 4], то у світі більше немає порожнечі, а є якийсь субстрат. Це не сфір, це матерія у повному *образі*. Енергія не потребує посередника, вона є першооснова як матерія. Фізик В.Освальд висунув замість матеріалізму енергетизм, тобто він твердить, що і матерія, і дух – це форми енергії.

Гавриїл Костельник досконало знає тогочасну фізику, на основі якої твердить, що античне уявлення про атоми спростоване теорією Бора, Ленарда, яка розбила атом на частинки, пов’язані енергією. Згодом він напише, що будова атома нагадує будову Всесвіту. Костельник у доступній формі викладав еволюцію поняття матерії під впливом новітньої фізики, вважаючи, що квантова механіка аж ніяк не заперечує матеріальну першооснову світу. Але, як релігійний філософ, він заявив, що “відкриття поняття енергії – це знак для релігійного світогляду, зближення фізики і релігії, тіла і душі”. Душа поєднана з енергіями тіла, вона поетично вдосконалюється – від рослини до тварини і до людини [5, 6].

Якщо матерія як основа відчуттів не є таємницею, то таємниця духовного первня у світі залишається нерозгаданою. Гавриїл Костельник зауважує, що навіть у мові простої людини є різні поняття щодо відмінностей живого: людина вмирає, тварина гине, здихає, рослина в’яне, засихає. Висновок – відмінність матерії і духа. Духовні явища у філософії ніхто не заперечував, однак багато хто замислювався, твердить професор, як співвідносяться матеріальні і духовні явища, що первинне – матерія чи дух.

Спеціальна лекція Г.Костельника у 1934р. для членів Богословського наукового товариства називалася “Матерія і дух”. Релігія подає духовну причину світу – Бога, яка пояснює всі загадкові явища: доцільність у природі, совість у людині та ін. Матеріалісти ж слухно помічають, що релігія пояснює таємницю світу через ще більшу таємницю, тому що “Бог ще загадковіший, ніж світ” [4, 5]. Релігія не дає вичерпного пояснення світу, як цього вимагає наука. Костельник знаходить тут дуже цікавий, і вдалий вихід із скрутного становища, в яке сам себе поставив своїми роздумами: “Релігія

пояснює ціле життя таємницею, але й наука, чим далі просувається, тим більше таємниць відкриває" [4, 5]. Матеріалізм міг народитися внаслідок логічного мислення, тому він і виник в античності, як твердить Костельник, – "в науковому середовищі". За приклад йому служить атомізм Левкіпа, Демокріта, Епікура, і цей матеріалізм він вважає послідовним і логічним. Однак матеріалізм ХХ ст. не може похвалитися такою послідовністю й переконаністю. Новітні фізики й хіміки виявили в матерії внутрішні закони, підвладні арифметично-геометричній плановості на зразок гармонії чисел Піфагора, проте є й аномалії, відхилення, які не можуть бути визнані за доцільні. Вони важливі, бо підтримують життя. Доцільні закони органічного світу мають прототипи в неорганічному світі, а поняття енергії, гравітації зруйнувало матерію. Із досліджень новітніх фізиків випливає, що Всесвіт "більше подібний до думки, ніж до машини" [4, 9]. Хімія не може пояснити походження життя, тому мусимо приймати, що це вид енергії. Але звідки життя на Землі? Матеріалісти твердять, що воно або самозародилося, або занесене метеорами чи промінням. Та відомо, що космічні промені згубно діють на живе, а в космічних просторах немає повітря, – ці розмірковування Костельника переконують, що він прагнув розв'язати проблеми, які й нині хвилюють учені уми. Г.Костельник резюмує: впевненим можна бути лише в тому, що у природі панує доцільність, логіка, а розум є *дар природи*. Розуму немає без свідомості, людський розум – найвища її здатність, бо може себе моделювати в роботах, машинах. Тож у Костельника немає сумніву, що ми – роботи Творця. Своїми високими досягненнями наука в ХХ ст. спростувала матеріалізм і довела, що первинним є Дух.

Костельник свідомий того, що людині не слід нав'язувати певні переконання – людська душа – це "реальна цінність", вона має свободу мислити й свободу діяти". "Твоя віра дає спеціальну вартість цілому світові й тобі – і твоїм дітям, і твоїм сусідам, і цілим народам: вартість, норми для життя, права і обов'язки, надії й мрії для щастя... [6, 14]. Наука і релігія – різні підходи до вирішення вічних проблем, що постають перед людиною. Релігія народжується з інтуїтивного, глибинного пізнання світу, а наука – з дискурсивного, аналітичного пізнання. При цьому Костельник

переконаний, що “наш розум куди сильніший у своїх інтуїційних схопленнях, ніж у дискурсійних” [6, 44], тому наука загострює сприйняття світу буденною свідомістю, тобто схоплює відчуттями зовнішні явища, тоді як релігія служить “побільшуючим склом для життя, для пробудження свідомості” [6, 45]. Роздуми про першооснову світу, навіть, коли дадуть якийсь прийнятний результат, не вичерпають проблеми, оскільки матеріальний світ не вичерпує всієї повноти буття, як не вичерпує знань про нього наукове знання. Сам світ спонукає людину шукати Бога. Тому Костельник твердить, “наука виростає з нормальної свідомості”, а релігія – з глибокої яви, з пробудження духа. Пробуджена свідомість се не чує, але ціла душа зі своїм розумом і чуттям, однак в стані повного пробудження. Як лампа, котра світить повним своїм світлом” [6, 43].

Костельник фахово й професійно намагається вирішувати філософські проблеми матеріальності світу, його пізнаваності, його першопочатку. Цікавою для філософа була проблема простору та його скінченності та нескінченності. Професор приготував спеціальну працю “Простір і Вселенна”, де намагався вирішити два складні питання: “порожність” простору і його межі. Здебільшого філософи погоджувалися з Демокритом, що простір – це “ніщо, яке однак існує”. Пояснюють це по-різному. Одні стверджують, що це свого роду буття, з ними Костельник готовий визнати, що простір – це буття, порожнеча якого відносна, отже воно має свої межі [2, 4]. Розглянувши різні думки філософів, серед них і антиномії Канта про межі Всесвіту, Костельник спростовує його аргументацію. Однак і математичне безкінечне існує лише в уяві, в розумі, воно має лише релятивне значення і є лише поняттям. Висновок професора красномовний: ми абсолютизуємо досвід, але він не дає істинного уявлення про речі – це видно на прикладі простору: “Ось хрест для філософів; простір не дається поняти ані як обмежений, ані як необмежений” [2, 34], а те, що помислимо як можливе, мусимо приймати, як дійсне. Межі простору не мають зовнішньої сторони – це знав уже Епікур, – так розмірковує над цією складною проблемою професор, тут не допомагає й математика, бо “арифметичні аксіоми абсолютно конечні, а геометричні – ні, тому в природі не мусять бути здійснені”. Усі ці роздуми привели

Г. Костельника до висновку, що “простір є такий, яким його собі уявляємо” [2, 61].

Важливою частиною онтологічної проблеми у Гавріїла Костельника є проблема природи людської душі. У роздумах про природу людської душі він не зупиняється на головній проблемі, яку виніс на першу сторінку праці “Зародкова душа”, а намагається вивести проблему значно ширшу – співвідношення тіла й душі, буття й ідеї, матеріального та ідеального. Його хвилює у зв’язку з цим питання, звідки походять душі нових індивідів і що таке людська душа. Аналізуючи погляди різних теологів і філософів, учених-природознавців усіх часів, професор намагається пояснити їх думки рівнем розвитку тогочасного природознавства, що вважає цілком закономірним. Сам він визнає, що “людська душа поступово розвивається – паралельно з розвитком людського організму. Ось ця думка, котра визволяє нас з пут антиномії й узгіднює зі собою всі фази в процесі розвитку людської нової одиниці”. [3, 8-9]. Людина є частиною природи, отже душу мають усі природні речі, “органічне царство”. Хто визнає людську душу, той повинен визнати, що все живе також має душу: “Заперечити душу взагалі, цього нині не важуться зробити навіть матеріалісти” [3, 10]. Але що це таке – життєвий принцип, тобто душа? Чи не щось додане до матерії, чи не “друга сторона матерії”? Якщо б душа була “другою стороною матерії”, то вся матерія – і органічна, й неорганічна, була б живою. Мертва матерія повна усякої енергії, перебуває в русі безупинно – “одначе рух ще не творить життя” [3, 11]. Життя має особливі властивості – прикмети, серед яких є народження, продукування нащадків, смерть. У природі немає самозародження організмів, отже органічне породжується тільки органічним, Г. Костельник схильний визнати як ознаку живого “якусь спеціальну формацію матеріальних енергій” [3, с.12], яку нині генна інженерія вважає спадковістю.

Костельник твердить, що принципи життя є своєрідною енергією, доданого до матерії своєрідного природного. Ту життєву енергію називаємо душею. Отже, все живе має душу. „Якщо життя годі поняти як результат дуже скomплікованої матеріальної будови, то необхідно треба приймати вічне жерело життя. Ось тому пантеїсти

й новочасні матеріялісти приймають, що життя, субстанціально злучене з матерією, є так само вічне, як і матерія” [3, 12]. Проте таке джерело життя може бути як іманентне, так і трансцендентне матерії.

Не відкидаючи досягнень науки, Костельник твердить, що “душа дістає свій первовзір у матеріальному світі. Душа се висший ступінь енергії. Матеріальні енергії (гравітація, електрика, магнетизм, світло...) ще не мають індивідуальної форми, а душа має індивідуальну форму” [3, 15].

Здавалося б, Лейбніц своєю “монадологією” пояснив таємницю душі, однак Г.Костельник вважає такий зразок (монаду) невідповідним для розуміння душі: “Більше зближене до правди буде уявляти собі душу на взір огню, де відріжняємо жар – жерело вогню – тай полум’я, яке заедно підноситься з жару і втікає в світі. В душі є без порівняння більші зміни, ділання, повстання, ніж в матеріальному світі. Адже душа родженням повторює саму себе, а такий процес, таке велике повстання в матеріальному світі неможливе” [3, 24].

Професор визнає, що він солідаризується з Томою Аквінським. Від Томи погляд Костельника відрізняється тим, що він не вважає, ніби людині спершу притаманна рослинна, згодом тваринна, а нарешті людська, раціональна душа. Ця душа є навіть у зародку людини, наче насіння. Проте, як видно з подальшого викладу проблеми душі, з посилань на численних авторів, для Костельника залишається однаково непереконливою і теорія креаціонізму і теорія генерації стосовно душі. Матеріальний світ є реальним – це доведено наукою, і він їй цілком довіряє. А щодо ідеального, особливо душі, професор сумнівається через розвиток наукового знання і стан філософського осмислення світу.

Костельник розмірковував над проблемами співвідношення матеріального та ідеального, його хвилювала проблема першооснови світу. Це видно із праці “Генеза жіночого й мужеського полу”. Тут він розглядає функцію статі у природі, навіщо в природі диференціація статей, від чого залежить їх відмінність? Виходячи з досягнень біології, Гавриіл Костельник детально пояснює клітинну будову організмів, будову самих клітин, специфіку їх розмноження, види

розмноження, зокрема вегетативний, який не потребує, на його думку, статевої особливості. Статеві особливості – це свідчення багатства природи. Дві статі проявляються вже у насінних клітинах, вони “потрібні для відмолоджування й скріплювання нової генерації” [1, 8]. Кожна жива клітина може себе репродукувати, тобто передати свій “життєвий принцип” своїм нащадкам. Вчені намагалися це моделювати, навіть виводили живі клітини. Проте досліди біологів показали, що життя не можна звести лише до хімічних та фізичних процесів. Вони довели також, що природа не любить самоzapліднення. Вивчення праць учених дозволило Г.Костельнику зробити висновок, що “природа любить контрасти, і при копуляції з’єднує життєвий принцип з одного пня з життєвим принципом з другого пня. Саме для цієї цілі існують два коли в природі... А через те природа збагачується різними комбінаціями, типами і відміними” [1, 13]. Жіноча стать в природі основна, – робить висновок учений, а чоловіча ніби додаткова, вона існує для збагачення природи. У людському роді чоловік є носієм духовних цінностей, тому людина – вінець природи. Люди не можуть походити від мавпи, тому що в них зовсім інший внутрішній життєвий принцип – цей принцип – розум: “Якщо еволюція всіх органічних родів з одного пня є фактом, то вона також мусіла бути еволюцією задля внутрішнього, життєвого принципу” [1, 15-16].

На конкретних дослідженнях науковців Гаврііл Костельник пояснює проблему походження різної статі, з’ясовує, які чинники визначають стать. “Це залежить виключно від зародкової клітини”, – резюмує професор, пояснюючи, що жодні зовнішні чинники не можуть впливати на стать народжуваних організмів. Згадаймо, що донині це є величезною таємницею. Однак природа сама регулює чисельне співвідношення одиниць чоловічого й жіночого роду і “сама вирішує, з котрих насінних клітин мають розвинутися самиці, а з котрих самці” [1, 19]. Все це природа чинить з огляду на спосіб життя майбутніх організмів і на добро кожного роду. Дуже красномовним є спостереження Г.Костельника над розважаннями європейських авторів щодо більшої кількості народжуваних хлопців після воєн. Це спостерігалось і в давнину, і в Європі після світової війни. Полемізуючи з одним із авторів, який посилається на мудрість

Провидіння, Гавриїл Костельник пише: "Вичувається, що автор заперече статистику тільки з огляду на свої наївні теологічні думки. Але ж проблему можна пояснити виключно біологічними законами! Людська природа по світовій війні найшлася в тяжких життєвих умовах, матеріальних і моральних, і вона доцільно реагує на ці умови: в таких умовах треба менше дівчат, бо гірші надії на розмноження людського роду, зате треба більше мужчин, щоби своєю духовною і фізичною працею поліпшували умовини життя" [1, 20].

З цих слів онтологічна позиція Г.Костельника зрозуміла без коментарів. Щодо трактування Всесвіту він був переконаним матеріалістом, хоча й сам іноді лякався цього, оскільки був розумною людиною свого часу. Природа регулює все сама, втручання людини можливе, проте не завжди доцільне.

1. Костельник Гавриїл. Генеза жіночого й мужського полу. – Львів: Б.в., 1993. – 30 с.
2. Костельник Гавриїл. Границі Вселенної. – Львів: Б.в., 1924. – 61с.
3. Костельник Гавриїл. Зародкова душа. Генеза людської душі та її природа на підставі біологічних фактів. – Львів: Б.в., Накл. авт., 1931. – 48 с.
4. Костельник Гавриїл. Матерія і дух. Накладом атора. – Львів: Б.в., 1934, – 14с.
5. Костельник Гавриїл. Поняття матерії в старих атомістів і в нинішній фізиці. Відчит на наукових зборах Богослов. наук. т-ва у Львові 30 лист. 1932р. – Львів: Б.в., 1932. – 14 с.
6. Костельник Гавриїл. Світ як вічна школа. Філософічні розважання. – Львів: Б.в., 1931. – 59с.
7. Костельник Гавриїл. Три розправи про пізнання. – Львів: Б.в., 1925. – 198с.

Ирина Мирчук. Проблемы онтологии в толковании Гавриила Костельника. Стаття посвящена актуальній темі української релігійної філософії – філософським взглядам о.Гавриила Костельника. Проблема рассматривается сквозь призму философских работ Г.Костельника. Сделана попытка критической оценки наследия религиозного философа Гавриила Костельника с позиций современности.

Iryna Mirchuk. Ontology problems in Havryil Kostelnyk's interpretation. This article is devoted to the urgent theme of Ukrainian religious philosophy i.e. Havryil Kostelnyk's philosophical ideas. The problem is studied in the light of prism of H.Kostelnyk's works. The attempt of vitical appraisal of religious philosopher Havryil Kostelnyk's heritage is done.